

Metaforen van de Endzeit en de Neuzeit: Nietzsches apocalyptiek

door

B. BIEBUYCK

DEEL 1: Inleiding

Apocalyptische profetieën hebben door de eeuwen heen de westerse beschaving gemanipuleerd, en de conceptie van de tijd heeft altijd al een aanzienlijk deel van de menselijke reflectie voor zich opgeëist. De antieke cultuur meende dat de geschiedenis in degraderende epochen kon worden onderverdeeld; het Christianisme beriep zich in hoge mate op een eschatologische, existentieel zingevende heilsverwachting; en de negentiende eeuw produceerde een weelde aan dialectische modellen en quasi wetenschappelijk gestructureerde hypothesen over concatenaties van historisch noodzakelijke periodes en ontwikkelingsmomenten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de apocalyptische gedachte als literair thema, als filosofisch begrip en als religieus bewustzijn manifest aanwezig is in het meest poëtische product van Nietzsches expressiviteit: zijn raadselachtige *Also sprach Zarathustra*. Hierin ontmoet de lezer een bijzondere literaire verwerking van het parousia-motief en het voorlopigheidsbewustzijn. Het boek brengt deze speciale betrokkenheid met de tijd tot uitdrukking door middel van overvloedige cesuren tussen de vier delen en de individuele redevoeringen onderling, die het verloop van de vertelde tijd ernstig obstrueren. Beetje bij beetje ontwikkelt Zarathustra een complexe apocalyptische boodschap, die een waardig antwoord op de traditionele en eigentijdse eschatologieën is.

De keuze van de metafooranalytische methode als onderzoeksmodaliteit kan op diverse manieren gerechtvaardigd worden. In de eerste plaats is ze in de „Zarathustra-Forschung” altijd op de achtergrond gebleven: dit hetzij omdat de poëticiteit van het boek blijkbaar niet opweegt tegen zijn filosofische inhoud, hetzij omdat literaire filosofen zich wel, en filosofische literatuuronderzoekers zich niet tot werk aange trokken voelen. Daartegenover staat dat de metafoor het uitdrukkingmiddel bij uitstek is zowel van Zarathustra zelf als van de (voor het overige vrij zwijgzame) verteller. Ten derde meen ik dat het semantisch-conceptueel fenomeen metafoor impliciet een belangrijke bijdrage levert tot de taal filosofische reflectie, die in *Also sprach Za-*

rathustra ontwikkeld wordt. Het metaforologisch onderzoek van de apocalyptische boodschap van Zarathustra kan het inzicht in het boek als literaire totaliteit en in de eigenzinnige positie die Nietzsche inneemt in het eschatologisch debat aanzienlijk meer diepgang verschaffen. In het kader van dit artikel zal ik me beperken tot het beschrijven en becommentariëren van een aantal opmerkelijke en kenmerkende metaforen, die door hun onderlinge samenhang een coherent en gediversifieerd beeld van Zarathustra's apocalyptiek weer geven.

DEEL 2: DE METAFORIEK VAN DE ENDZEIT

Een belangrijk deel van de retoriek van Zarathustra wordt besteed aan de beschrijving van de Endzeit in haar geheel en in haar diverse aspecten. Veel titels van redevoeringen verraden de intellectuele agressie waarmee Zarathustra zich afzet tegen de bestaande, maar naar haar einde toe evoluerende maatschappelijke orde. De beschrijving van de Endzeit gebeurt in hoge mate in metaforische bewoordingen, zelfs wanneer er expliciete tijdsaanduidingen voorhanden zijn.

Dit is onder meer het geval bij de metafoor van de nacht, meer bepaald de *Mitternacht* (onder meer te vinden in de kapitels „Das Nachtlid“, „Das Tanzlied“ en „Das Nachtwandler-Lied“)¹. De middernacht fungeert als typering van de atmosfeer in de Endzeit en is dus geenszins als specificeerbaar ogenblik te verstaan. In tegenstelling tot de romantische lyriek, waar ze mystieke en spirituele connotaties oproept, verwijst de nachtsymboliek in de *Zarathustra* bij uitstek naar een afwezigheid. Zo vermeldt Zarathustra wel dat de zon verdwenen is („Die Sonne ist schon lange hinunter“, p. 141), van de maan is echter nooit manifest sprake. Wanneer hij de nachtsymboliek met slapen associeert, begeeft Zarathustra zich op het gebied van erg voorspelbare topoi. Het slapen is de kenmerkende habitus voor diegenen die kritikloos hun bestaan leiden in de traditionele orde van de Endzeit. In „Von alten und neuen Tafeln“, Zarathustra's langste filosofische manifest, vinden we een mooi voorbeeld:

Eine alte müde Sache dünkte ihnen alles Reden von Tugend; und wer gut schlafen wollte, der sprach vor Schlafengehen noch von „Gut“ und „Böse“. Diese Schläferei störte ich auf, als ich lehre: was gut und böse ist, das weiss noch Niemand: — es sei denn der Schaffende!

1. Friedrich NIETZSCHE, *Also sprach Zarathustra I-IV*. KSA 4. Herausgegeben von G. Colli und M. Montinari. Berlin / New York. 1988 / 2, pp. 136, 141 en 397.

In het vierde deel van het boek, wanneer Zarathustra het bezoek krijgt van de zogenaamde „hogere mensen”, is er een opmerkelijke afwijking van dit conventionele patroon: om middernacht verkeren Zarathustra en zijn gasten in een euforische roes en niet in de passiviteit van het slapen. Maar de zich voor eenmaal van Zarathustra distantiërende verteller wijst erop dat iedereen, zelfs de ezel van de twee koningen, dronken is: intoxicatie heeft merkwaardig genoeg in *Also sprach Zarathustra* helemaal geen dionysische implicaties, maar wordt als een variante van het slapen beschouwd. Dit vreemde voorval typeert het simulatief karakter dat het vierde deel van het boek eigen is: de lezer wordt samen met Zarathustra misleid door het optreden van de hogere mensen en zinkt langzaam weg in het dodelijke moeras van naïef optimisme. Voor één keer zijn het de metaforen die duidelijk taal spreken en de bedrieglijke verschijning van de hogere mensen ontmaskeren.

Dat het begrip middernacht metaforisch te verstaan is, wordt eenduidig aangetoond door middel van het spatialiserende adjectief „tief”. Normaal is diepte geen negatieve eigenschap, en ook hier is dat niet het geval, niettegenstaande het verband tussen de middernacht en de Endzeit. Het verrijkt de „afwezigheid” waarvan hierboven sprake was met het aspect van de afgrondelijkheid. De rechtlijnige evolutie van de heersende orde naar haar eigen vernietiging wordt hierdoor met een valbeweging vergeleken. De oude orde wordt nog enige duurzaamheid toegekend (de val is bezig), maar wordt tegelijkertijd met haar afloop geconfronteerd. In deze context duikt Zarathustra's aartsvijand op, de „Geist der Schwere”², die ook de meest kenmerkende vertegenwoordiger van de Endzeit is en het autodestructief karakter van de heersende beschaving visualiseert. Alhoewel haar afsterven nog een onbepaald moment in de toekomst is — Zarathustra heeft het over de „langsame Selbstmord Aller”³ — is Zarathustra's tijdsconceptie hier uitgesproken dynamisch. Op andere plaatsen ontbreekt dit aspect: vooral in „Von alten und neuen Tafeln” lijkt stagnatie te domineren. Hier wordt de wereld met uitwerpselen en gevangenzijn vergeleken, een uitspraak die de klemtoon legt op de negativiteit, het dodelijk en beklemmend karakter, de vrijheidsbeperking: ook deze predicaten behoren tot de essentie van de oude orde⁴.

Voor het visualiseren van het heersende klimaat van intellectuele en sociaal-hiërarchische normativiteit en vrijheidsbeperking gebruikt

2. Onder meer in het kapittel „Vom Gesicht und Räthsel 2”, p. 200.

3. P. 62, in het kapittel „Vom neuen Götzen”.

4. P. 256: „Es giebt in der Welt viel Koth: so Viel ist wahr!”; p. 258: „Auch durch Mauern bläst mein Athem, und hinein in Gefängnisse und eingefangene Geister!”

Zarathustra een overvloedige dierenmetaforiek, die her en der sterk herinnert aan de Openbaring in het Nieuw Testament. We pikken enkele van de vele gevallen uit, omdat ze specifieke aspecten van de Endzeit aan het licht brengen, en omdat ze een fundamentele bijdrage leveren tot de opbouw en structurering van het 'Gesamtkonzept' van de Endzeit. Eén van de allereerste dierenmetaforen vinden we in de derde voorrede: daar merkt Zarathustra op dat de massa marktgangers veel met wormen gemeen hebben⁵. De worm verpersoonlijkt de destructiviteit van de mensheid tegen haar eigen natuur. Hij doorgraaft, ondergraaft de aarde, en mag om die reden als levensvijandig en reactief gecatalogeerd worden. Dit laatste kan ook van de draak gezegd worden, een traditioneel apocalyptisch dier (zie Openbaring 12); door middel van de draakmetafoor slaagt Zarathustra erin de reactiviteit van de oude orde te identificeren: ze is terug te brengen tot de moraal van het „Du sollst”, die het handelen en denken via welomschreven procedés laat opereren en hen zo deze procedés doet bestendigen. Deze circulariteit heeft tot gevolg dat de mens in de oude orde zijn wil verliest, en alleen maar de zware last van de voorschriften met zich sleept, zonder enige persoonlijke inbreng. Deze serviliteit wordt door drie erg traditionele metaforen in de verf gezet — een metaforologische techniek die zijn geïntendeerd effect op de lezer nauwelijks kan missen: de koe, de kameel en de ezel⁶. Ook voor deze dierna-metaforen kunnen bijbelse equivalenten opgespoord worden.

De Endzeitmetaforiek wordt niet uitsluitend door gewervelde dieren beheerst, integendeel: de spin is de meest symptomatische metafoor, die overigens door haar visualiteit zeer tot de verbeelding spreekt. Ze staat in een erg nauwe relatie tot de reeds bovenvermelde „Geist der Schwere” en symboliseert de reactieve agressiviteit van de traditionele orde, die de Endzeit domineert. De spin heeft twee belangrijke verschijningsvormen⁷. In de eerste plaats wordt ze in *Als sprach Zarathustra* vaak tot een tarantula of wolfsspinn gedifferentieerd. Zo wordt haar vernietigingskracht gespecificeerd tot haar giftige beet, die een paralyserend effect heeft. Wolfsspinnen zijn trouwens potentiële vogelvangsters, en vogels zijn — zoals verder nog zal blijken — een belangrijk symptoom van de Neuzzeit. Een tweede verschijningsvorm betreft de spin die een web construeert. Sarah Kofman wijst er

5. P. 14: „Vieles ist in euch noch Wurm”.

6. P. 334: „So wir nicht umkehren und werden wie die Kühe, so kommen wir nicht in das Himmelreich”; p. 28: „Was ist schwer? so fragt der tragsame Geist, so kniet er nieder, dem Kameele gleich, und will gut beladen sein”; p. 49: „Wir sind allesammt hübsche lastbare Esel und Eselinnen”, p. 244: „Alles aber kauen und verdauen — das ist eine rechte Schweine-Art! Immer I-a sagen — das lernte allein der Esel, und wer seines Geistes ist!—”.

7. P. 128 (het kapittel „Von den Taranteln”); p. 201.

in haar boek *Nietzsche et la métaphore* op dat voor deze spin het mathematisch-geometrisch reductionisme ten overstaan van het zijnde model stond. Ze suggereert dat het klankbeeld van het Duitse woord 'Spinne' een verwijzing naar Spinoza zou bevatten⁸. In beide gevallen stelt de spin een obstructie voor het vliegen voor, dat door Zarathustra met zelftranscendentie vergeleken wordt.

De mens als deelgenoot in de oude orde wordt door Zarathustra ook in zijn sociologische implicaties geschilderd. Ook daarvoor beroept de profeet van de Übermensch zich op conventionele metaforen: in de achtste voorrede verbergt hij het lijk van de neergestorte koorddanser in een holle boom om het voor de wolven te beschermen⁹. De wolfsmetafoor neemt het thema van de reactieve agressiviteit en destructiviteit weer op en combineert het met de mimetische contaminatie binnen de oude orde, die zich manifesteert bij de uitdrijving van rebellen. De aap, die ook al door Curtius als topos werd geanalyseerd¹⁰, fungeert als prototype van imitatief, onnadenkend gedrag. Bovendien introduceert hij de 'darwinistische' metaforiek: deze beklemtoont de onafwendbaarheid van nakende omwentelingen in de traditionele orde, die een einde zullen brengen aan de Endzeit. Over de aard van de veranderingen en van een eventuele Neuzeit doet ze echter geen uitspraak.

Het weinig innovatieve karakter van de voor de beschrijving van de Endzeit gebruikte metaforen contrasteert schrill met de laatste apocalyptische metafoor van dit type, die we zullen behandelen: de mens. Het literaire feit dat Zarathustra de mens als metafoor hanteert, heeft een intensiverende werking op het volledige metaforencomplex, dat daardoor op een hoger niveau gebracht wordt. De mensmetafoor verwijst naar elk individueel lid van de traditionele orde, dat bij het aanbreken van de Neuzeit per definitie zal verdwijnen. In die zin is het menszijn slechts een ontwikkelingsfase, een beschavingsmoment, vergelijkbaar met de mensconceptie bij Michel Foucault. Kenmerkend voor deze mens is zijn beperktheid, zijn gebrek aan diepgang, zijn intellectuele lafheid: Zarathustra wijst er veelvuldig op, dat zich hiervan ook sporen in zijn taal manifesteren; tenslotte is hij de maker van het traditioneel tropologisch kader. De mensmetafoor introduceert een kritische reflexiviteit in Zarathustra's spreekmodaliteit: ze getuigt

8. Sarah KOFMAN, *Nietzsche et la métaphore*. Paris. 1972, pp. 101-106.

9. P. 25: „Da legt er den Todten in einen hohlen Baum sich zu Häupten — denn er wollte ihn vor den Wölfen schützen“.

10. E.R. CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern. 1948, pp. 524-525. In *Also sprach Zarathustra* vinden we sporen van de aapmetaforiek in de derde voorrede (p. 14: „auch jetzt noch ist der Mensch mehr Affe, als irgend eine Affe“) en in „Vom neuen Götzen“ (p. 63: „Seht sie klettern, diese geschwinden Affen! Sie klettern über einander hinweg und zerren sich also in den Schlamm und die Tiefe“).

van een gegroeid bewustzijn van de conventionaliteit van de overvloedige gebruikte tropen en stelt op die manier de legitimiteit van het eigen metaforische beschrijvingsapparaat in vraag. Deze bewustzijnsdimensie institueert een potentiëring van het gehele voorafgaande metaforencorpus en zorgt dus voor een aanzienlijke betekenismeerwaarde: de metaforen bengelen in een heen en weer tussen traditie en vernieuwing.

De mensmetafoor genereert ook diverse specifieke verschijningsvormen. De eerste en mijns inziens meest interessante vinden we in de tweede voorrede: daar richt een oude man — de verteller noemt hem een beetje minachtend de grijsaard¹¹ — zich tot de van zijn berg afdalende Zarathustra. Zijn ouderdom en grijsheid zijn de symptomen van de aftakeling, de ondergang van de oude orde. Als vertegenwoordiger van de Endzeit is hij vervuld van afkeer voor zichzelf en verlangt naar een transcendente verlossing. Op die manier resumeert hij de autodestructieve praxis van de oude orde in de laatste fase voor ze neerstort. Dit dieptepunt lijkt in het vierde deel van het boek gerealiseerd als de laatste paus Zarathustra het bericht meedeelt dat de grijsaard dood is¹². Maar opnieuw hebben de lezer en Zarathustra hier te maken met het simulatief karakter van dit laatste deel van het boek. Want de Endzeit is nog helemaal niet aan haar eind gekomen; in tegendeel: de grijsaard heeft zich als vertegenwoordiger van de oude orde gedifferentieerd in de „hogere mensen”, die de op intellectueel en sociaal vlak repressief-retarderende politiek van de traditionele gemeenschap verderzetten. Maar ze doen dat op een verdoken manier, namelijk door een op Zarathustra's metaforiek geïnspireerde taal te spreken. De ultieme ontknoping, het echte overgangsmoment wordt gesymboliseerd door de vlucht van de „hogere mensen”, die op dat moment weer ongedifferentieerd optreden en „mit Einem Munde” spreken (p. 407).

DEEL 3: SCHARNIERMETAFORIEK: DE ONTMOETING VAN END- EN NEUZEIT

Het spreekt vanzelf dat in een metaforische tijdsbeschrijving de overgangssymboliek een bijzondere positie inneemt. In de context van de apocalyptische boodschap is het van fundamenteel belang dat

11. „Der Greis”, p. 12. Het lijkt me trouwens ook niet onbelangrijk dat Zarathustra in deel vier — oud geworden — geen grijze, maar witte haren blijkt te hebben (p. 295: „sein Haar aber wurde weiss”). Dat de kleurensymboliek in *Also sprach Zarathustra* van groot belang is, behoeft geen betoog.

12. P. 322: „Nun aber ist er selber todt, der frömmste Mensch, jener Heilige im Walde, der seinen Gott beständig mit Singen und Brummen lobte”.

de omwenteling van End- naar Neuzeit herkenbaar is. Daarvoor wendt Zarathustra twee metaforische basistechnieken aan: de spatialisatie (zoals bij de middernachtsymboliek) en de materialisering. De verruimtelijking gebeurt aan de hand van erg conventionele en dus herkenbare metaforen. Het scharniermoment dient vrij letterlijk als een overgang te worden geïnterpreteerd: Zarathustra heeft het vooral over bruggen en wegen¹³. Het zwaartepunt van deze transformatorische metaforiek ligt in deel drie, wanneer Zarathustra zelf onderweg is naar zijn woonst en tegelijkertijd naar fundamentele inzichten in zijn eigen levensdoel.

De materialisering van het overgangsmoment biedt veel meer variatie. Daarvoor zorgen onder meer de twee voorstellingsalternatieven van de scharniermetafoor: de materiële transformatie en de materiële adaptatie. In alle gevallen zijn het moment van voor en van na de omwenteling op een essentiële manier gelijk gebleven; de fundamentele verandering situeert zich in een heroriëntering van het metaforisch object. Dit kan worden aangetoond aan de hand van de bijzonder wijd vertakte watermetaforiek. Bij de eerste verkondiging van de Übermensch op het marktplein formuleert Zarathustra deze uitspraak (p. 14):

Alle Wesen bisher schufen Etwas über sich hinaus: und ihr wollt die Ebbe dieser grossen Fluth sein und lieber noch zum Thiere zurückgehn, als den Menschen zu überwinden?

De teruggetrokkenheid en de geringe diepte van het laagtij wordt getransformeerd tot de dynamiek, de agressie, de diepgang, de turbulentie van de vloed. Een vergelijkbare materiële transformatie binnen de watermetaforiek betreft de stroom en de zee: ook hier is de locus van de verandering de toenemende diepte en omvang, maar dit aspect wordt gecombineerd met de stroomrichting van het water; in tegenstelling tot de stroom getuigt de zee van een impliciete meerdimensionaliteit¹⁴. Doorheen de *Zarathustra* zijn overigens twee, omgekeerd geconnoteerde interactiemodellen van water en aarde te bespeuren. Het eerste interactiemodel bestaat in de chaotische, ongecontroleerde, ongecoördineerde vermenging, die het water onvruchtbaar maakt en de aarde erodeert. Hiervan vinden we sporen in het bovenstaande stroomvoorbeeld. Het tweede interactiemodel wordt uiterst positief benaderd: in dit model werken aarde en water als twee duidelijk gedefinieerde, scherp omrande vruchtbaarheids-

13. Enkele van de ontelbare voorbeelden: „dass er eine Brücke und kein Zweck ist“ (p. 16-17); „gefährliche Wege geht Zarathustra“ (p. 27).

14. Bijvoorbeeld p. 15: „Wahrlich, ein schmutziger Strom is der Mensch. Man muss schon ein Meer sein, um einen schmutzigen Strom aufnehmen zu können, ohne unrein zu werden. Seht, ich lehre euch den Übermenschen: der ist diess Meer“.

principes samen in het kader van een bewuste strategie. Het prototype van dit model is de bron, die de coördinatie en de onderlinge bevruchting sterk visualiseert. Uit deze analyse van de watermetaforiek wordt duidelijk dat Zarathustra een dubbelzinnige houding inneemt tegenover zijn eigen omwentelingsboodschap: hij maakt duidelijk dat de Neuzeit ingrijpende intellectuele, communicatieve en existentiële veranderingen veronderstelt, maar op het gebied van de seksuele ethiek — die toch prominent tegenwoordig is in de watermetaforiek — blijft hij een erg traditionele, ja zelfs christelijke positie innemen; hij hanteert het uiterst normatieve dictum van de monogame, heterosexuele, genitale en procreatieve sexualiteit. De twintigste-eeuwse omwentelingsfilosofen, vooral dan Marcuse, zullen deze leemte opvullen.

Een derde materiële transformatie stamt uit een aanverwante context: het resultaat van de vruchtbare interactie tussen water en aarde is de grote, levende boom, die zich met wortels en takken in alle richtingen verder ontwikkelt en zich op die manier manifesteert als reaffirmatie van de meerdimensionaliteit. In deel vier aanschouwt Zarathustra een prachtige eik, die dit aspect mooi exemplificeert. De poëtische briljantie van dit tafereel schuilt in de omarming van de eik door een wijnrank: het fragment symboliseert het door de hogere mensen (en hun wijn) geparalyseerde intellect van Zarathustra.

De scharniermetaforiek wordt zoals gezegd ook gerealiseerd door „materiële adaptaties”. Van deze techniek is onder meer de zon, een traditionele metafoor in de filosofie — daarvan getuige de behandeling van de heliotroop in Derrida's „La mythologie blanche”¹⁵ — een frequent voorbeeld, dat reeds in de middernachtsymboliek aan bod kwam. Merkwaardig is dat Zarathustra een éénduidig pre-copernicaans standpunt inneemt: dit kan worden verklaard door Zarathustra's opvatting dat de aarde een absolute, vaste en onvervreembare heiligheid is, waaraan de zon hiërarchisch ondergeschikt lijkt te zijn. Vergelijkbare adaptaties gelden voor het oog en voor de voet: deze veranderingen zijn noodzakelijk voor de omwenteling van End- naar Neuzeit. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ze respectievelijk met de metaforen van de zon en van de weg of brug samenhangen.

De meest dramatische voorstelling van de omwenteling is het met veel pathos vertelde, visionaire tafereel met de herder in wiens mond een slang gekropen is¹⁶. Het is de meest uitvoerige, maar tegelijk ook de meest gecondenseerde beschrijving in het boek van het trans-

15. J. DERRIDA, „La mythologie blanche”. In: *Poétique* 5 / 1971, p. 1-53 (de heliotroop: pp. 31-41).

16. In „Vom Gesicht und Räthsel”, pp. 201-202.

formatorisch moment. Niet ten onrechte zou men hier van een op de spits gedreven pregnantie spreken: want het afbijten en uitspuwen van de kop slang roept baringassociaties op. Ook hier gaat het om de geboorte van een nieuwe mens, maar hij groeit uit zichzelf en op basis van een wilsact. In het normale beeld van de geboorte ontbreekt deze wilsdimensie; wel hebben ze de gedachte van de dreigende vernietiging gemeen: de kop niet afbijten en uitspuwen is kiezen voor de dood in het leven. De slang is het die in al haar scherpzinnigheid de mens voor de keuze stelt. De nieuwe mens zal een agressief, eruptief, als het ware ejaculatief antwoord geven¹⁷.

DEEL 4: DE METAFORIEK VAN DE NEUZEIT

De Neuzeit verhoudt zich tot de Endzeit op dezelfde manier als de middag tot de middernacht. Dat Zarathustra de middag tot paradigma van de nieuwe wereld maakt, ligt in de lijn van de metaforologische verwachtingen¹⁸. Licht en warmte bereiken op het middaguur hun hoogtepunt; het is ook niet onbelangrijk dat 's middags alle schaduwen verdwijnen: het is alsof de persoonlijkheid van de nieuwe mens van al haar duisterheden en intellectuele onvolmaaktheden bevrijd is¹⁹. Daarenboven kan ook de schaduw fungeren als symbool van extreem imitatief gedrag. In de Neuzeit zal dat aspect zich niet meer manifesteren. In combinatie met de vegetatieve metaforiek mag de middag overigens als het moment van de ideale ontwikkeling, van geoptimaliseerde groei bestempeld worden. Het is duidelijk dat het net als bij de middernacht om een symbolisch, niet specificieerbaar ogenblik in de toekomst gaat.

De lichtmetafoor, die in de middagsymboliek al impliciet aanwezig was, vinden we terug in het beeld van de bliksem, waaraan de Übermensch gelijk gesteld wordt (p. 18). De bliksem is in talrijke traditionele apocalyptische visioenen een begeleidingsverschijnsel bij het aanbreken van de nieuwe wereld. Hij legt de nadruk op de noodzakelijke vernietiging van de oude wereld, als maatregel ter bevordering van de vruchtbaarheid van de Neuzeit. Zijn neerwaartse actierichting houdt een suggestieve afwijzing van de transcendentale ingesteldheid van andere eschatologieën in: de nieuwe wereld die Zarathustra aankondigt, zal niet beginnen met een opstijging naar of

17. De exacte tekst gaat als volgt: „Der Hirt aber biss, wie mein Schrei ihm rieth; er biss mit gutem Bisse! Weit weg spie er den Kopf der Schlange —: und sprang empor. — Nicht mehr Hirt, nicht mehr Mensch, — ein Verwandelter, ein Umleuchteter, welcher l a c h t e ! Niemals noch auf Erden lachte je ein Mensch, wie e r lachte!“ (p. 202).

18. Hiervan vindt men ondermeer sporen op p. 102, 342 en 408.

19. Zie ook: Openbaring 22,5.

opname in een ideële, transcendente theocratie. De nieuwe orde moet worden gezien als een wezenlijk zijn-op-aarde, binnen de menselijke existentiële context²⁰.

Voor de beschrijving van de Neuzeit duikt ook de dierenmetafoor weer op, en wel als parallelverschijning voor die van de Endzeit. De nobele wordt met een stier vergeleken (p. 151), een antwoord op de metafoor van de koe bij de karakterisering van de Endzeit. De slang, die van Zarathustra het epitheton „klug” toegewezen krijgt, staat tegenover de domheid en slaafsheid van de ezel en de kameel. Behalve haar bijbelse achtergrond is ook het biologische gegeven van de vervelling van belang. Op die manier verpersoonlijkt de slang de intellectuele dynamiek die de nieuwe mens moet beheersen. Zoals reeds vermeld is de vogel de tegenhanger van de tarantula. Daar waar de spin als toppunt van reactiviteit werd afgeschilderd, is de vogel een compilatie van de in het kader van Zarathustra's filosofisch project meest lovenswaardige eigenschappen. Hij kan vliegen, dit wil zeggen de uitgestrekte hoogten van de menselijke existentie verkennen en zo de macht van de „Geist der Schwere” overstijgen. Zoals een vogel, zal de nieuwe mens niet meegesleurd worden in de val van de oude orde, maar trots haar vernieling gadeslaan. De tweede belangrijke eigenschap van de vogel zijn diens bijzondere visuele capaciteiten. Het scherpe zicht van de vogel, meer bijzonder van de adelaar, verschaft hem een speciale gevoeligheid voor het licht van de zon en correspondeert overigens met de voorwaarde van de materiële adaptatie van het oog, die hierboven werd beschreven. Ten derde gebruikt de vogel zijn stem niet om te spreken, zoals de mens en dus ook Zarathustra gedwongen is te doen, maar om te zingen. Want de Übermensch zal zich niet meer moeten verlagen tot de vervuilde en corrumperende taal van de traditionele orde, maar kan zijn meerdimensionaliteit ten volle tot uitdrukking laten komen in een superieure taal, die persoonlijke creativiteit aanmoedigt en geen maatschappelijke druk meer uitoefent. De vogel vertegenwoordigt een door de nieuwe mens veroverde intellectuele, existentiële en communicatieve vrijheid.

In „Von alten und neuen Tafeln” beschrijft Zarathustra voor het eerst het teken van het aanbreken van de Neuzeit: „der lachende Löwe mit dem Taubenschwarze” (p. 246). De leeuw, zegt Zarathustra al in het eerste deel, creëert de vrijheid die nodig is voor het scheppen van nieuwe waarden. Het krachtige en majestueuze dier representeert de intellectuele agressie van de nieuwe mens tegenover de traditionele orde, zoals blijkt uit het feit dat de leeuw de hogere mensen verjaagt. Zarathustra integreert met de duif opnieuw een ele-

20. Zie p. 393: „Aber wir wollen auch gar nicht in's Himmelreich: Männer sind wir worden, — so wollen wir das Erdenreich”.

ment uit de bijbelse apocalyptiek in zijn beschrijving van de Neuzeit. Ook het motief van de vogel vindt erin herhaling.

Het opmerkelijke in deze context van metaforische Neuzeitbeschrijvingen is de overvloedige aanwezigheid van viriliteitsassociaties en fallussymboliek. Zowel de stier, de slang, de vogels als de leeuw getuigen van een machistisch-patriarchale sexualiteitsopvatting, die ook in de vruchtbaarheidssymboliek van de twee interactiemodellen tussen water en aarde haar weerslag vond. Deze wordt echter schril gecontrasteerd en in hoge mate gehypotheceerd door wat Zarathustra zelf de centrale metafoor van de Neuzeit noemt: het kind, dat de onschuld herintroduceert, evenals de speelsheid, de oorspronkelijkheid, de eigenheid, de sociale en intellectuele ongeconditioneerdheid van de nieuwe mens. Het is alsof de profeet van de Übermensch via de metafoor van het kind moet toegeven dat zijn beschrijving van de nieuwe orde ontoereikend en misleidend is, dat de hem beschikbare taal connotaties in het leven roept die buiten zijn controle staan en getuigen van de relatieve bedorvenheid en besmeurdheid van zijn descriptief apparaat. Daartegenover staat de grenzeloze taalcreativiteit van kind, die gekenmerkt wordt door verrassende vergelijkingen en metaforen²¹. Andere eigenschappen van het kind zijn volgens Zarathustra openheid, schaamteloosheid, fantasie, afkeer voor stagnatie ... Het kind is de waarachtige telos in een proces van bewustwording en intellectuele groei; om die reden wordt de Neuzeit door Zarathustra herhaaldelijk „Kinder-Land” genoemd²².

DEEL 5: ZARATHUSTRA'S APOCALYPTISCHE BOODSCHAP

Indien we de totaliteit van de apocalyptische metaforen in *Also sprach Zarathustra* onderzoeken, kunnen we vaststellen dat de meeste Endzeitmetaforen geformuleerd worden in het rhetorisch deel van het boek — met name in de polemische redevoeringen van de eerste twee delen —, daar waar het kwalitatieve en kwantitatieve zwaartepunt van de Neuzeitmetaforiek in het narratief gedeelte van het boek voorkomen. Op deze manier suggereert Zarathustra fundamentele informatie over de respectieve epochen: de opeenhoping van de vele, onderling nauwelijks samenhangende redenen verwijst naar de fragmentariserende, de ontbinding van het traditionele wereldbeeld. Anderzijds maakt het narratief verloop van het boek duidelijk dat de

21. Zie onder meer B. LEONDAR, „Metaphor and Infant Cognition”. In: *Poetics* 4 (1975), pp. 273-287.

22. Voorbeelden van de kindmetafoor in verschillende contexten zijn te vinden op p. 85, 212, 255 en 406-408.

nieuwe mens geen toestand of faze is, maar net zoals het verhaal, een ontwikkeling, een groeiproces. Dit feit toont aan dat noch de Endzeit, noch de Neuzeit historisch dateerbaar zijn²³ en dat het aanbrenken van de nieuwe orde niet geprovoceerd kan worden door het universeel inzicht in de dood van God. De vele paradoxen in de beschrijving van de Neuzeit tonen aan dat de ontwikkeling niet volgens een vast schema of tijdsrooster verloopt. Bovendien stelt Zarathustra de lineaire progressie van de tijd als dusdanig in vraag in een poging om ook de tijd zijn transcendente legitimiteit te ontvreemden. Zo staat in het hoofdstuk „Mittags” de tijd helemaal stil (p. 345) en in het slotkapittel merkt de verteller het volgende op: „Diess Alles dauerte eine lange Zeit, oder eine kurze Zeit: denn, recht gesprochen, giebt es für dergleichen Dinge auf Erden keine Zeit —” (p. 407). De onmogelijkheid om het ontwikkelingsproces van Endzeit naar Neuzeit te schematiseren heeft tot gevolg dat hij niet navolgbaar is. Op talrijke plaatsen spreekt Zarathustra zich uit tegen het Christelijk mimetisme als geloofsactiviteit en wijst hij de collectivisering van de nieuwe modelmens radicaal af. De Neuzeit is geen massa-beleving, noch een maatschappelijke omwenteling, maar een faze van doorgedreven persoonlijkheidsontwikkeling met uitgesproken aandacht voor wat Zarathustra „Redlichkeit” noemt, intellectuele eerlijkheid. Het individu verwerft übermenschliche status indien hij de ultieme individuatie binnen de grenzen van de menselijke existentie heeft ingezet. Kenmerkend voor de nieuwe mens is een permanent bewustwordingsproces van de eigen individualiteit met de creatie van een eigen variabel normensysteem en een veranderlijke persoonlijkheidsdefiniëring. De Neuzeit sluit elke schematisering uit, omdat een individuele wilsact aan haar ten grondslag ligt. Daarom verliest de tijd zijn dateerbaarheid, zijn voorspelbaarheid, zijn objectiviteit en wordt hij in de Neuzeit beleefde tijd. De nieuwe mens realiseert persoonlijk ieder ogenblik van zijn bestaan; het is in deze context dat Thomas Alitzer de eeuwige wederkeer niet als cyclisch tijdsverloop interpreteert, maar als „total existence in the present now”²⁴. De Übermensch is een wezen met verabsoluteerd zelfbewustzijn.

Omdat apocalyptische profetieën van alle tijden zijn, komen in *Also sprach Zarathustra* ook concurrerende tijdsconcepties aan bod. Op die manier is Zarathustra in staat zijn eigen visie tegenover de traditionele te profileren. De essentie van zijn kritiek betreft de om-

23. In deze context is Zarathustra's opmerking over de staat te verstaan: „Dort, wo der Staat a u f h ö r t, — so seht mir doch hin, meine Brüder! Seht ihr ihn nicht, den Regenbogen und die Brücken des Übermenschen? —” (p. 64).

24. „Eternal Recurrence and Kingdom of God”. In: D. ALLISON (ed.), *The New Nietzsche*. Contemporary Styles of Interpretation. New York. 1979, pp. 232-246. Het citaat bevindt zich op p. 245.

schrijving van de apocalyptische omwenteling als een historisch-maatschappelijk fenomeen. In het Nieuwe Testament en vooral in de Openbaring worden de *Armageddon* en de *parousia* gedetailleerd voorspeld als allesomvattende fenomenen, die de wereld zoals zij is eensklaps zullen hertekenen en voor alle mensen, levenden en doden, direkte en ingrijpende consequenties zullen hebben. Daartegenover wordt het aanbreken van de Neuzeit door Zarathustra extreem gedifferentieerd en op temporeel niveau van een synchroon in een meta-chroon ervaringscomplex gewijzigd. Op het einde van de oude beschaving zal, aldus Zarathustra, een optionele, individueel doorleefde periode volgen, die geen lineair verloop meer kent maar als aaneenschakeling van „Einzelmomenten” telkens weer eindigt en opnieuw begint. Zarathustra illustreert deze dynamiek aan de hand van de metafoor van de stenen tafelen die in Exodus voor het eerst opduikt bij de openbaring van de tien geboden: „Hier sitze ich und warte, alte zerbrochene Tafeln um mich und auch neue halb beschriebene Tafeln” (p. 246). De era van de intellectuele en existentiële predestinatie is definitief aan haar einde gekomen en heeft plaats moeten ruimen voor de nieuwe mens die nog in volle ontwikkeling is en zelf, als een dichter, de inhoud van zijn bestaan kan bepalen en herbepalen²⁵. Deze voorstelling versterkt Zarathustra's afwijzing van apocalyptische synchronie. Spatialiserend wordt de Neuzeit als een reis gemetaforiseerd, een transformatie die in samenhang met de oog-, de voet- en de wegsymboliek niet verrassend is. In de Neuzeit is men voortdurend onderweg, Übermenschlichkeit betekent een permanente transformatie van de eigen individualiteit in het existentieel beleven van het nu. Het lijkt me overigens niet onbelangrijk erop te wijzen dat deze ruimtelijkheidsimplicatie in Zarathustra's tijdsdenken weliswaar op de Christelijke apocalyptiek geïnspireerd is, maar toch fundamenteel door Zarathustra herdefinieerd werd: terwijl de Christelijke eschatologie steunt op de fysische transfer van de aarde naar de hemel, poneert Zarathustra een actieve beweeglijkheid, reizend van de ene plaats op aarde naar de andere. Zo ontkent hij elke transcendente betrokkenheid bij de Neuzeit. Symptomatisch is het feit dat Zarathustra helemaal op het einde van het boek zijn hol, een woning die hij trouwens met de gewraakte tarantula gemeenzaam had, verlaat. Maar in ditzelfde slotkapittel herhaalt Zarathustra nog eens met veel nadruk dat de voorwaarde voor het binnen treden in de nieuwe orde (als van zoiets nog wel sprake kan zijn) gefundeerd is op een persoonlijke wilsact en als individuele ervaring moet worden geïnterpreteerd (p. 408):

25. P. 258 roept Zarathustra uit: „Zerbrecht mir, oh meine Brüder, zerbrecht mir auch diese neue Tafel!”.

Wohlan! Der Löwe kam, meine Kinder sind nahe, Zarathustra ward reif, meine Stunde kam: —
 Dies ist mein Morgen, mein Tag hebt an: herauf nun, herauf, du grosser Mittag!" —
 Also sprach Zarathustra und verliess seine Höle, glühend und stark, wie eine Morgensonne, die aus dunklen Bergen kommt.

Een tweede reden, naast de historisering van de Endzeit, waarom Zarathustra de traditionele apocalyptische profetieën radicaal afwijst is hun neiging om de „aarde”, kernmetafoor voor de menselijke existentie an sich, te functionaliseren. Ze integreren de aarde in een groter ‘tijds’kader — de eeuwigheid — en onderwerpen haar aan een transcendent ideaal, waaraan ze haar waarde ontleent. Dit is voor Zarathustra, die tot op zekere hoogte toch taalfilosoof is, onaanvaardbaar, omdat hij uitgaat van het taalfilosofische axioma dat de eigen existentie een absolute evidentie, een zinvolheid an sich is — hoezeer dit ook strijdig lijkt met de filosofische prioriteiten van Nietzsche.

Ten derde verwerpt Zarathustra de traditionele eschatologieën omdat ze overgang van End- naar Neuzeit als een onafwendbare contextuele verandering beschrijven, waar het subject niet actief in participeert, maar enkel geduldig moet op wachten. Ironisch genoeg gebruikt de Christelijke terminologie daarvoor het begrip „waken”, terwijl Zarathustra dit „waken” „slapen” noemt vanwege zijn passief karakter. In tegenstelling tot de traditionele apocalyptiek, voor wie de *wereld* in elkaar stort en een nieuw bestaan op hoger niveau begint, wordt Zarathustra’s individuele omwenteling naar de Übermensch door een manifestatie van de eigen wil gepromulgeerd en behoort ze dus volledig tot de *menselijke* verantwoordelijkheid.

DEEL 6: DE OPENBARINGSDIMENSIE VAN ZARATHUSTRA’S APOCALYPTIEK

Ten slotte wil ik kort de aandacht vestigen op de manier waarop Zarathustra nadenkt over de taal die hem voor de openbaring ter beschikking staat. In de vorige delen kon men her en der reeds aanwijzingen hiervan vinden; ook is intussen duidelijk geworden dat Zarathustra, ondanks het feit dat hij zich distantieert van de traditionele eschatologieën, zelf een vrij conventioneel tropisch apparaat gebruikt. In het kapittel „Von alten und neuen Tafeln” beklagt hij zich hier trouwens over (p. 247):

— dass ich nämlich in Gleichnissen rede und gleich Dichtern hinke und stammle: und wahrlich, ich schäme mich, dass ich noch Dichter sein muss! —

Zarathustra bezit het fundamentele inzicht dat de traditionele orde sociale controle uitoefent op en via de taal: de hoedanigheid van de taal heeft als functie het mededelingsvermogen van haar sprekers te beperken, zodat ze de structuur van de oude orde zelf niet onmiddellijk door middel van de taal kunnen bekritisieren. De taalnormatieve ingesteldheid van de in de Endzeit heersende orde wordt gesymboliseerd door het polyinterpretatieve beeld van de herder in wiens mond een slang gekropen is. Voorts maakt Zarathustra duidelijk dat de oude orde streng repressief optreedt tegen hen die zich aan taalexperimenten gewagen. Om deze penalisering te illustreren roept hij het beeld op van de vogelvergiftigende tarantula. Ook wordt Zarathustra gewaar dat er in de taal, op welke wijze ze ook gebruikt mag worden, altijd nog sporen te vinden zijn van de oude orde die haar in het leven geroepen heeft. Dit wordt onder meer duidelijk wanneer Zarathustra in het hoofdstuk „Vom Vorübergehen” de nar te woord staat (p. 225):

Aber dein Narren-Wort thut mir Schaden selbst, wo du Recht hast! Und wenn Zarathustra's Wort sogar hundert Mal Recht hätte: du würdest mit meinem Wort immer — Unrecht thun!

Radicale taalcreativiteit, vergelijkbaar met het dadaïstisch experiment van een nieuwe taal, is dus voor de openbaring van Zarathustra's vernieuwingsfilosofie uitgesloten²⁶. Toch suggereert de profet van het nihilisme in „Von der schenkende Tugend” een oplossing: „Achtet mir, meine Brüder, auf jene Stunde, wo euer Geist in Gleichnissen reden will: da ist der Ursprung eurer Tugend” (p. 99). Het middel om taalcreatief te zijn, dit wil zeggen, om een essentiële betekenisverrijking te realiseren, om nieuwe kennis mee te delen, is het gebruiken van een metaforenrijke taal (zoals Zarathustra trouwens het hele boek lang doet). De spreker kan wel niet vermijden dat zijn woorden conventionele betekeniscomponenten met zich slepen — daarom was Zarathustra zo teneergeslagen in het eerste citaat —, maar hij kan op grond van een zorgvuldig combineren van metaforensystemen deze schaduwzijde in de betekenisstructuur door een inherente kritiek relativeren en zo de betekenistotaliteit op een hoger niveau heffen (zoals we konden waarnemen in de Neuzeitmetaforiek). Nelson Goodman beweert in zijn onvolprezen *Languages of Art*: „Metaphor, it seems, is a matter of teaching an old word new tricks”²⁷. Zo kan Zarathustra de sociale penalisering omzeilen en toch een fundamentele mededeling doen.

26. In deze context maakt Sarah KOFMAN, *Nietzsche et la Métaphore* (Paris 1972), p. 71 een uiterst interessante opmerking: „ainsi ceux qui mésusent du concept, le menteur, l'artiste, le rêveur, sont exclus de la cité: les uns et les autres sont un risque de déséquilibre pour la société et ils peuvent révéler l'illusion dans laquelle s'enracinent justice et concept”.

27. N. GOODMAN, *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis / New York. 1968, p. 69.

Ook om andere redenen is de metafoor een verkiesbaar wapen tegen de repressiviteit van de oude orde. Vanwege de dichotomie in haar betekenisstructuur kan de metafoor gezien worden als een principiële fragmentarisering van de oude wereld en het oude wereldbeeld waarin de woorden een transcendente betekenis bezitten. Anderzijds manifesteert ze zich als bewuste provocatie van de betekenisproductie en als gewilde vertraging van de betekenisrealisering. Op die manier creëert de metafoor een nieuwe wereld, een nieuw wereldbeeld waarin het misleidende en vervreemdende axioma dat taal zich mimetisch verhoudt tegenover de werkelijkheid verdwenen is. Door de metaforiek wordt de taal een instrument voor het maken van een eigen wereld, waardoor er ruimte ontstaat voor een herwonnen intimiteit tussen taal en spreker. Het zou overigens erg vreemd zijn, mocht Zarathustra deze verschillende taalstadia niet met metaforen in zijn reden behandelen. De taal van de Endzeit is een luidruchtige taal (Lärm), die in essentie gedefinieerd wordt door de auditieve kwantiteit van haar woorden. Daartegenover staat de taal van de Übermensch (Musik), wier woorden een immanente kwaliteit bezitten en in de mate van het mogelijke bevrijd zijn van de lawaaierigheid — de zwaarte, aldus Zarathustra — van hun Endzeitequivalenten. In die zin moeten we Zarathustra's oproep aan het einde van deel drie verstaan: „Singe! sprich nicht mehr! — sind alle Worte nicht für die Schwere gemacht? Lügen dem Leichten nicht alle Worte! Singe! sprich nicht mehr!” (p. 291). Zingen is autonoom, vrij communiceren zonder de interferentie van de Geist der Schwere. Zingen is de onbereikbare einders en hoogten van het metaforische scheppen verkennen.